

Громадянське суспільство в Україні: тенденції та загрози

У статті розглядаються основні суперечності та закономірності розвитку громадянського суспільства в Україні, наголошується на відсутності залежності між розвитком громадянського суспільства та розвитком демократії, визначаються головні тенденції такого розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальні практики, демократія, публічна сфера, інститути громадянського суспільства.

У світовій політичній практиці розвиток демократії безпосередньо пов'язується із процесом становлення громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми громадянського суспільства є предметом дослідження провідних західних і вітчизняних учених сучасності, таких, наприклад, як Дж. Александер, Дж. Кін, Дж. Коен, Е. Арато, В. Кулік, В. Степаненко, Н. Ротар, Ю. Сурмін. Багато з них розглядають процес становлення й розвитку громадянського суспільства та процес становлення демократії як взаємозалежні. Однак комплексного аналізу цієї взаємозалежності все ще бракує. Особливо важливою є ця проблема для пострадянських держав.

Актуальність дослідження. У науковій літературі громадянське суспільство декларується як *самоорганізована й саморегульована публічна сфера*, яка функціонує незалежно від держави як механізм контролю над недопущенням зловживання владою та створює специфічний соціальний капітал (солідаризацію). Воно (суспільство) формується свободними й соціально рівними індивідами та їх добровільними об'єднаннями, орієнтованими на суспільні дії, а також незалежними медіа як засобом комунікації й самовираження.

Але навіть в умовах розвинених демократій громадянське суспільство не є фіксованим, раз і назавжди досягнутим станом соціальної системи. Його формування – це процес, який потребує громадських зусиль для його підтримки й відтворення в нових актуальних формах [1, с. 169–170].

Прямої залежності між громадянським суспільством і демократією немає. Встановлення демократичного режиму не гарантує розвитку громадянського суспільства. Воно також не є автоматичним наслідком процесу демократизації. Але наявність громадянського суспільства примушує формальну демократію “працювати”. Як переконливо доводить американський дослідник Р. Патнем, горизонтально організовані добровільні асоціації громадянського суспільства, що перетинають вертикальні соціальні розподіли в суспільстві, є більш сприятливими для розширення соціальної кооперації, для формування норм доброзичливої взаємності й, таким чином, для становлення ефективної демократії, ніж ієрархічні або клієнтистські структури, що функціонують у традиційній соціальній системі.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, однією з центральних проблем розвитку громадянського суспільства в Україні є авторитарний спосіб реалізації політичної влади (її функціонування в режимі “закритості”), що утруднює здійснення незалежного громадського контролю над діяльністю всіх структур влади (включаючи центральну виконавчу), знижує ступінь її підзвітності громадськості. Така “закритість” влади попри декларовану політичними елітами “прозорість” прийняття політичних рішень і наявність у політичному просторі формально-демократичних рамок спричиняє критично низький рівень довіри до інститутів влади з боку суспільства, який з роками набуває тенденції до подальшого зниження.

Так, дані соціологічних досліджень показують, що хоча в 2004–2006 рр. політична ситуація в країні

не відрізнялася особливою стабільністю, але рівень її позитивних оцінок був значно вищий, ніж у 2008 р., коли понад 80% громадян вважали, що в Україні склалася політично напружена, кризова, критична ситуація [2, с. 272].

Виходом із кризової ситуації, яка склалася в Україні, могла б стати відмова держави від неефективної політики “демократизації” та її переорієнтація на розбудову громадянського суспільства. “Громадянське суспільство” у цьому проекті являє собою символічне поле, набір соціальних інститутів, практик і цінностей, що охоплює комплекс основних соціальних характеристик і параметрів життєдіяльності, відділене від держави і є самоорганізованим. Це – соціокультурний і суспільно-політичний феномен, якому притаманні наявність і розвиток:

- **соціальних інститутів** – незалежних медіа; громадської думки; добровільних асоціацій та об'єднань громадян; принципу верховенства права, реалізованого в рівності громадян перед законом і в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурованої та інституалізованої політичної опозиції; системи зовнішнього громадянського контролю над владою на всіх рівнях, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські й суспільні аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації;

- **суспільних цінностей і чеснот** – плюралізму, толерантності, довіри до співвітчизників і соціальних інститутів, здатності до компромісів (без втрати гідності, самоповаги, ввічливості), до суспільної солідарності й взаємодопомоги;

• **соціальних практик** – соціальної активності громадян, яка не обмежується участю у виборах; суспільних рухів; ініціативних груп; залучення громадян у добровільні, суспільні, неформалізовані й “віртуальні” (наприклад, за допомогою інтернет-простору) об’єднання;

• **процесу поінформованості** – орієнтації в місцевій і загальнонаціональній ситуації, опануванні правовою культурою й уміннями задіяти правозахисну й судову систему; знання про діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобювання суспільно значимих ініціатив.

Але сам проект громадянського суспільства за такої переорієнтації може повернутися або у бік публічної політики¹, або у бік формування “груп впливу”, що являють собою новий тип політичної організації.

В Україні позначилася тенденція руху у бік публічної політики, але з певними особливостями цього процесу. Останніми роками громадянське суспільство активізується. Інтенсивно проходить процес формування сучасної мережі громадських організацій і об’єднань. За станом на 1 січня 2008 р. зареєстровано: громадських організацій і їх представництв – 54 862 (майже на 8 тис. більше, ніж у 2006 р.); релігійних організацій різного рівня – 20 595 (на 2 тис. більше); профспілок і їх місцевих об’єднань – 20 405 (на 4,8 тис. більше); благодійних організацій – 10 988 (на 1,4 тис. більше, ніж у 2006 р.) [3; 4]. В Україні діє 2 546 громадських організацій всеукраїнського рівня, серед яких 930 благодійних організацій і 141 політична партія [5], хоча активних і постійно діючих громадських організацій налічується лише близько 5 тис., або 8–9% від їхньої загальної кількості в Україні [6, с. 18].

У звіті про результати роботи Міжнародного фонду “Відродження”, який проголошує своєю місією сприяння становленню демократичного, відкритого суспільства в Україні, мова йде про те, що в 2009 р. цей фонд ініціював організацію консорціуму керівних незалежних експертів і створення комплексного аналітичного документа, який матиме значення незалежної, надпартійної програми, важ-

ливої в передвиборний період і після виборів, і одержав назву: Стратегія “Модернізація України: визначення пріоритетних реформ”. Цей документ складається із чотирьох структурних блоків, а саме:

інституціональна організація держави й територіального самоврядування;

модернізація України: соціально-економічний вимір;

зовнішня політика й безпека держави;

фундаментальні цінності демократичних змін.

Ці блоки стратегії реалізуються за допомогою окремих програм, серед яких визначимо найбільш показові.

Програма “Посилення впливу громадянського суспільства” в 2009 р. сприяла участі об’єднань громадян у здійсненні моніторингу діяльності органів публічної влади, захисті й лобюванні спільних інтересів різних соціальних груп, а також забезпеченні їх залучення до процесу вдосконалення й впровадження нормативно-правових актів на загальнодержавному й на місцевому рівнях. Згідно з програмою надавалася підтримка активним організаціям громадянського суспільства, стимулювалася самоорганізація громадян.

Програма “Верховенство права” – підтримка організацій громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на захист прав людини й основних свобод, а також сприяння підвищенню правової свідомості й суспільної активності на загальнодержавному й місцевому рівнях.

Новою міжнародною ініціативою, реалізацію якої було розпочато в рамках цієї програми в 2009 р., став проект суспільної організації “Діксі Груп” “Моніторинг можливостей розкриття публічної інформації й доступу до неї”. Проектом було заплановано проведення аналізу законодавства України на предмет забезпечення права громадян мати вільний доступ до публічної інформації, проведення моніторингу фактичного виконання органами влади законодавства шляхом відправлення типових звернень до органів влади від представників громадськості, журналістів, неприбуткових організацій і фізичних осіб.

“Європейська програма” – спрямована на підвищення якості й ефективності політики європейської інтеграції України й формування суспільного запиту на європеїзацію України через ініціювання, фінансову, експертну й організаційну підтримку суспільних ініціатив заради перетворення України на європейську державу.

Програма “Засоби масової інформації” має на меті формування в Україні професійної й суспільно відповідальної журналістики.

“Освітня програма” сприяє залученню потенціалу українського третього сектору й науково-освітніх установ для постійного розвитку освітньої системи й поліпшення якості освіти в Україні.

Програма “Суспільне здоров’я” сприяє захисту прав найбільш соціально незахищених груп населення у сфері охорони здоров’я шляхом підтримки й розвитку потенціалу громадськості й активістських організацій, сприяння становленню у сфері суспільного здоров’я політики й практики, які відповідають міжнародним стандартам, базуються на принципах доказової медицини.

Протягом 2009 р., підтримуючи громадянське суспільство України, МВФ надав 6,5 млн. доларів США для сприяння неурядовим організаціям. Були підтримані також спільні ініціативи неурядових організацій з іншими, у тому числі державними, установами з різних регіонів країни [7].

Але якщо розглядати громадянське суспільство з погляду включеності в нього середньостатистичного українця, то свою діяльність корисною або швидше корисною для суспільства вважають 42,0% громадян України, і лише 9,3% дотримуються протилежної думки [8].

Отже, статистика громадських організацій і наявність програм, спрямованих на розвиток громадянського суспільства, є важливими, але недостатніми показниками його сталого розвитку. Більш конструктивними для оцінки стану громадянського суспільства, на наш погляд, є такі показники:

– *рівень довіри до основних інститутів громадянського суспільства*. За даними соціологічного моніторингу “Українське суспільство (1992–2006 рр.)”, середній бал індексу довіри (за п’ятибальною шкалою) до благодійних фондів, суспільних асоціацій і об’єднань протягом

¹ За цим варіантом громадянське суспільство повинне формуватися у вигляді мережі громадських асоціацій, сферою діяльності яких є вирішення повсякденних “малих” справ. Саме ці організації забезпечують місцеві та індивідуальні свободи, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також формують умови для наявності “уважного громадянського ока”, яке постійно контролює владу.

2004, 2005 і 2006 рр. залишався незмінно низьким – на рівні 2,4 бала [9, с. 26–28, 30]. У 2007 р. за даними репрезентативного соціологічного опитування на запитання про довіру до суспільних об'єднань сума відповідей “Повністю не довіряю” і “Скоріше не довіряю” становила 43%, у той час як сума відповідей “Повністю довіряю” і “Скоріше довіряю, ніж не довіряю” становила тільки 35% [10].

Діяльність громадських організацій в Україні також оцінювалася громадянами як “посередня”. Згідно з дослідженням Творчого центру “Каунтерпарт” загальний рівень здатності громадських організацій представляти й захищати інтереси громадян в 2005 р. оцінювався (за п'ятибальною шкалою) у 3,04 бала, а у 2006 р. впав до 2,9 бала [11].

Єдиний показник, який залишався стабільним протягом усіх років української незалежності, – довіра українських громадян один до одного, довіра “до людей, а не до установ” – дає підстави для деякого оптимізму щодо перспектив розвитку групових і особистісних зв'язків, які вкрай важливі для потреб як ефективної економіки, так і громадянського суспільства, що ефективно діє;

– *ступінь ефективності участі мас-медіа в становленні й розвитку громадянського суспільства.* Основна функція мас-медіа стосовно громадянського суспільства полягає у створенні й підтримці символічної публічної сфери – уявної соціально-суспільної трибуни, яка може бути майданчиком для проголошення й лобіювання суспільних і локальних інтересів. Але низький (як для демократичної держави) рівень довіри українських громадян до мас-медіа підтверджує, що переважна кількість українських мас-медіа не реалізуються як соціальний інститут громадянського суспільства.

Разом із тим критичне ставлення українських громадян до національних медіа є показником, що має і позитивну спрямованість. Він указує на суспільне невдоволення роботою медіа й на наявність здорового “соціального інстинкту” стосовно того, якими медіа повинні бути і якими вони поки що не стали в Україні – об'єктивними, економічно незалежними, соціально критичними, такими, які здатні забезпечити декларування й відстоювання суспільних інтересів.

Єдиним медіа, розвиток якого

значно розширив кордони публічної сфери суспільства й приніс із собою зміни, не менш важливі для трансформації публічності й розвитку громадянського суспільства, ніж розвиток газетної індустрії наприкінці XVIII ст., є Інтернет;

– *рівень соціально-політичної активності громадян у просторі громадянського суспільства.* Однією з головних перешкод до використання конструктивного потенціалу громадянського суспільства в Україні був і залишається низький рівень громадянської активності населення, реалізований в її інституціональних формах. Для України характерним є феномен так званого “зсунутого залучення” (shifting involvements), за якого політична й суспільна активність громадян є епізодичною, ситуативною й орієнтованою на конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива суспільна ініціатива можуть стати каталізаторами розгортання кампанії, цивільного руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному або груповому рівнях. За відсутності такої проблеми або ситуації цього, як правило, не відбувається.

Таким чином, ставлення населення до інституцій громадянського суспільства свідчить, що в українських громадян ще не сформувалося усвідомлення можливостей цього суспільства, а тим більше ідентифікації себе із його інституціями. Тому наявність громадянського суспільства в Україні на даному етапі можна охарактеризувати скоріш як формальну умову розвитку демократії, яка є її “ненависним результатом”, ніж як ініційований громадянами розвиток демократичних інститутів. Можливості такого громадянського суспільства суттєво впливати на політичний простір і на процеси, що в ньому відбуваються, практично дорівнюють нулю.

Список використаних джерел

1. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / В. Степаненко ; за ред. В. Ворони // Українське суспільство: 10 років незалежності. – К. : ІС НАН України, 2001. – С. 169–183.
2. Ручка А. “Постпомаранчеве” ехо: динаміка затухання позитивних відчужень / А. Ручка // Українське суспільство

1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 267–274.

3. Статистичний бюлетень 2007 рік // Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Статистичний бюлетень 2006 рік // Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
5. Прес-служба Міністерства юстиції України. Новини міністерства. – 2007. – 26 лист. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/news/11489>.
6. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки : звіт за даними дослідження / авт.-упоряд. Л. Паливода, О. Кікоть. – К. : БФ “Творчий центр Каунтерпарт”, 2006. – 103 с.
7. Досягнення громадянського суспільства України у 2009 році: стислий звіт про діяльність Міжнародного фонду “Відродження” (МФВ) // Дзеркало тижня / Людина. – 20–26 лютого 2010. – №6 (786). – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3050/68542/>.
8. Неурядові аналітичні центри в Україні (Аналітична доповідь Центру Разумкова) / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – №6(90). – С. 11–12.
9. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг : зб. наук. пр. / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2006. – 578 с.
10. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: березень 2007 р. (За результатами національного репрезентативного опитування Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центру “Соціальний моніторинг”) // Український центр “Соціальний моніторинг” ім. О. Яременка. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua/monitoring>.
11. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 – 2010 роки. – К. : КуПол, 2010. – С. 14.

Стаття надійшла 17.10.2011 р.